

ФІЛОСОФСЬКИЙ КАМІНЬ

Рассматривается проблема социально-экономических и идейных предпосылок возникновения и воспроизводства философских отражений в контексте общей науки о человеке. Осуществлена рефлексия взаимосвязи философии и категоризации социального пространства. Утверждается теоретическая эмансипация личности посредством обобществления труда.

Ключевые слова: философия, теория, метод, идентичность, идентификация, план имманенции, план трансценденции, план референции, план композиции, фигура, концепт, понятие, перцепт, аффект, метафора, ирония, субстанция.

Розглянуто проблему соціально-економічних та ідейних передумов виникнення й відтворення філософських відображень у контексті загальної науки про людину. Здійснено рефлексію взаємозв'язку філософії та категоризації соціального простору. Стверджується теоретична емансипація особистості за допомогою усупільнення праці.

Ключові слова: філософія, теорія, метод, ідентичність, ідентифікація, план іманенції, план трансценденції, план референції, план композиції, фігура, концепт, поняття, перцепт, афект, метафора, іронія, субстанція.

The problem of socio-economic and ideological prerequisites for the emergence and reproduction of philosophical reflections in the context of the general science of man is considered in the article. Reflection of the relationship of philosophy and categorization of social space is carried out. Theoretical emancipation of the individual through the socialization of labor is stated.

Keywords: philosophy, theory, method, identity, identification, immanence plan, transcendence plan, reference plan, composition plan, figure, concept, notion, percept, affect, metaphor, irony, substance.

Проблема статусу філософії – наскрізна проблема для всієї її історії. Протягом свого розвитку філософія фігурувала в різних формах: мудрість (Стародавній світ), схоластика (Середньовіччя), абсолютна наука (Новий час), метанауковий плюралізм (Новітній час). Усередині цих епох, а також і сьогодні філософія на ринку праці одягає оманливі маски, виступаючи то наукою, то антинаукою, то ненаукою, то білянаукою, то метанаукою й іншими формами. Несуттєвість форм філософствування вперше усвідомлюється сучасним матеріалізмом. Але ще й сьогодні «знавці» від філософії плутають *дискурс історико-філософської науки* з філософським дискурсом (тут у наявності підміна тези: кажуть «філософи», а мають на увазі «істориків філософії»). Можливо, над ними тяжіє авторитет великого Гегеля, який технологічно «ототожнював» філософію й історію філософії.

Погляд, який ми тут розвиваємо, наступний: філософія *НЕ* наука, а прародителька всіх наук у тому сенсі, що з *концептуального* тіла філософії виходять *понятійні* тіла всіх наук (процес породження: з тіла виходить тіло). Але й сьогодні багато людей бажають бачити у філософії не просто науку, а науку наук. Деякі

вважають, що філософія – не наука, але що вона таке, вони не знають. Ми вважаємо, що перші помиляються, другі ж ломляться у відчинені двері. Так звані філософські науки, наприклад, логіка, етика, естетика, – науки, оскільки мають справу з особливими категоріальними рядами, тобто експлікують «необхідне та загальне» як логічні ознаки достовірного, наукового знання. Сама ж філософія *НЕ* наука (не відповідає критеріям науковості). Філософія більше ніж наука (наука: *план референції*; тут: *plan* – простір, умістилище понять). Філософія є світоглядом (свого роду відкриття, зроблене Ф. Енгельсом в останній чверті XIX ст.). Філософія – світогляд, але не кожний світогляд є філософією. Тематика роздумів про *таємниці* світобудови (не загадки, а саме таємниці; загадки можуть бути розгадані, а таємниці так, мабуть, і залишаться таємницями), про долі людства, про життя і смерть, про горе і щастя людей задана світоглядної потребою в загальній орієнтації, самовизначенні людини у світі. Будь-який *загальний* світогляд (міфологія, релігія, філософія) *метафорично* вирішує переживану людиною колізію гомогенності й гетерогенності світу: стійкості й мінливості, дискретності й безперервності. Світогляд – самосвідомість абсолютної ідеї – «початку всього» (з цього приводу ми можемо тільки «шуміти» – висловлювати умоглядно-спекулятивні космогонічні й космологічні припущення: «Усе звідки взялося й зникне куди?»). У світогляді абсолютизується «відносне» – ключова метафора «початку», наприклад: міфологія – Усепородитель, релігія – Усевишний, філософія – Усецілість. На відміну від міфології й релігії, філософський «початок» знеособлений, імперсональний, байдужий до людських благань, стогонів, загроз [1].

Вирішення проблеми осмислення сутності, становлення й перспектив філософії можливе з позицій *загальної науки про людину* та її способів категоризації соціального простору (соціальний простір – це спосіб існування суспільних явищ, їхній атрибут, виражений у русі, послідовній зміні, історичному процесі; соціальний простір задає умову соціальної взаємодії соціальних суб'єктів, суб'єктів, які усвідомлюють своє місце в суспільстві, які керуються суспільно вагомим цілями й беруть участь у боротьбі за їхнє здійснення). Завдання цієї науки – дати людині істинне гасло боротьби: умови, методи й цілі боротьби.

Головна ж світоглядна проблематика *ідентифікативна* – орієнтація людини у світі («витязь на роздоріжжі»), визначення й перевизначення «себе» серед «інших», тому головне питання будь-якого світогляду – «ставлення людини до світу» – стосується екзистенціальних аспектів буття людини: сенс життя, мета існування, місце й роль людини у світі й суспільстві. Ключові *онтологічні* світоглядні метафори (наприклад: міф – «Тотем-Першопращур», релігія – «Бог-Творець», філософія – «Субстанція-Усецілість») додають образ одного фрагменту дійсності до іншого її фрагменту. Ці метафори пов'язують у цілісність, здавалося б, розрізнені фрагменти світу: «Уся величезна споруда Всесвіту, що переповнена життям, спочиває на крихітному й повітряному тільці метафори». Такі об'єкти не піддаються верифікації. Тут дискурсивне межує з інтуїтивним («Усе є одним» – ця евристика становить будь-яке світоглядне ядро; психоаналітики й психологи десь праві, коли стверджують, що на найбільш глибокому рівні несвідомого переважає чиста симетрія: «Усе є одним», «Ціле відбивається в малому», – ця думка так само стара, як культура людства).

Метафора не тільки формує уявлення про об'єкт, вона також зумовлює спосіб і стиль мислення про нього. Зміна міфологом, теологом, філософом завжди супроводжується зміною ключової метафори, що вводить нову сферу уподібнень, нову аналогію.

Зазначимо, що метафоричні орієнтації людини не довільні. Вони ґрунтуються на природній і культурній практиці. Людині властива «тілесність», що взаємодіє зі світом. Так, *орієнтаційні* метафори (наприклад, «угору – вниз», «усередині – зовні», «попереду – позаду», «центр – периферія») надають *фігури* (фігури – образи; фігури – емпіричні релігійно-міфічні конструкти, чуттєво-наочні умови буття, виражені в *малюнках*, наприклад: індуїстські мандали, китайські гексаграми, єврейські сефіроти, християнські ікони, ісламські імагінали, мезоамериканські календарі – метаміфологеми «Світового дерева» («Осі світу»), тобто універсального образу-моделі-символу Всесвіту (Світобудови) міфопоетичної й релігійної свідомості, що відіграє особливу організувальну роль щодо конкретних міфологом, визначаючи їхню внутрішню структуру й усі їхні основні параметри) і *концепту* (концепти – смислообрази; концепти – ідеї або евристики, тобто пошуково-пізнавальні *вербальні* настанови; концепти – теоретичні філософські конструкти, умоглядні умови буття, виражені в словах) просторову орієнтацію, у якій приховано міститься темпоральність. Метафорична зв'язка «усередині – зовні» «метафоризує» *авторитарні* й *ліберальні* утопії (проекти). Авторитарні, релігійно-консервативні утопії, або утопії *плану трансценденції* (тут: *plan* – простір, вмістилище *фігур*), є метафорою Агента потенції подій, який діє «зовні» (люди трансцендентності – люди віри, найчастіше «сліпої віри», наприклад: «Усі ми – пил на пальцях Бога», «Не я, але Бог в мені»). Ліберальні, філософсько-революційні утопії, або утопії *плану імманенції* (тут: *plan* – простір, вмістилище *концептів*), є метафорою Агента потенції подій, який діє «всередині» (люди імманентності – люди з претензією на знання, наприклад: «Усе тече, усе змінюється», «Життя – боротьба», «Усі там будемо»). Утопія є абсолютною *детериторіалізацією* («утопія» від грец. *ou* – негативна частка, *topos* – місце, тобто «місце, якого немає»). Утопії становлять Усецілість («загальне»). В утопії здійснюється єднання світогляду з його епохою. Завдяки утопії світогляд стає політичною критикою епохи.

Отже, онтологічні, метафізичні засади є для людини ключовими, без них вона змушена визнати, що грає роль у «казці, розказаній ідіотом». У процесі здійснення величезної кількості коректувань (дискурсивних та інтуїтивних) здорового глузду й виникає метафізика [2]. Метафізичні висловлювання – це насамперед висловлювання про умови людського буття. Тому стає доречним співвіднесення ідентичності зі способом розуміння світу, тобто метафізикою (метафізикою як тотальності ідентифікувальних висловлювань).

Очевидно, що не будь-яка теоретична побудова буде *метафізичною теорією* й що серед останніх є хороші та погані. Так, погана, догматична, схоластична метафізика, «немовбиби метафізика» – міф і релігія: міф і релігія чуттєві, наочні, безпосередньо-життєві й відчутні, однак і їм властива деяка метафізична, тобто надчуттєва, *відчуженість* від буденної безпосередності (незвичайність, новизна, небувалість, щось більш високе й глибоке в ієрархії буття, наприклад, священна

«епоха сновидінь» і «потойбічний світ»), – має недоліки й у своїй структурі, і в плані її референції, і в абстрактності. Але міф і релігія не є критичною метафізикою, і навіть вони просто не метафізичні. Для справжньої метафізики є суттєвим осмислення чогось «іншого» – *нетематичного* розуміння буття, яке як умова є підґрунтям усякого пізнання, воління, учинків [8]. Справжня, філософська, метафізика за сутністю є *нігілізмом*, тобто знеціненням вищих цінностей – Істини, Добра, Краси, Блага, Справедливості тощо – «Бог мертвий» (цивілізація/філософія вирішила на користь секуляризації: «Бог одкровення» перестав існувати, ставши «Богом філософів»); залишилася лише «ідея Бога» як тема для довільного формування шляхом людської думки). Для філософії «цінності» – лише *концепти (idei)* суб'єктності й суб'єктивності.

Метафізика становить критику того, що вважається стійким і універсальним, і водночас покликана формулювати загальні твердження. Характерний для метафізики інтерес до того, що може бути універсалізованим, узагальненим, підведеним під деякий принцип, так дуже поширений в історії, що усвідомлення його джерела й методів його реалізації зазвичай відсутнє. Універсалії, будучи загальними висловлюваннями, не виводяться безпосередньо з одиничних висловлювань спостереження й становлять найціннішу частину осмислення світу. За інтуїтивними й прагматичними міркуваннями вони є прийнятними, а за логічними міркуваннями, як такі, що не піддаються верифікації (принципово нефальсифіковані), мають вважатися неприйнятними й безглуздими.

Функція критики вищою мірою реалізується у філософській, критичній метафізиці як натуралістичному вченні про *надчуттєвий* (раціональний) світ і його відношення до *чуттєвого* (емпіричного): мисляться два світи, що протистоять один одному як дві великі речі, і запитується, яке їхнє взаємовідношення (саме у філософії увагу акцентовано на світоглядній проблематиці теоретичних побудов, де прийняті способи осмислення «речей» самі є «речами»). Філософська критична метафізика є діалектикою – ученням про те, як стають тотожними протилежності (перш за все, протилежності «суб'єкта» і «об'єкта», «надчуттєвого» і «чуттєвого», «стійкості» і «мінливості», «дискретності» і «безперервності»). Філософська метафізика (трансцендування – здатність людини трансформуватися, тобто виходити *за межі та кордони* будь-якої культури й знаходити засади свого особистісного буття; трансцендентальна рефлексія є роздумом над умовами можливості виконання акту пізнання) передбачає точку екзистенційної й соціально-історичної опори. У цьому розумінні вона (метафізика) є, з одного боку, запорукою й умовою не-розпаду колективної й персональної ідентичності як закону («даності») існування людини, а з другого – сутністю самовизначення соціальних суб'єктів («завданням»), завжди незакінченою й відкритою в майбутнє діяльністю.

Зазначимо, що в *догматичній, схоластичній метафізиці* маємо справу з *соціопроекцією* панівної системи суспільних відносин (наприклад, відносин *особистої залежності* – *наочного «мислення продуктами або добром»* (міфологія, релігія) – як панівних в общинному суспільстві; відносин *імперсональної, речової залежності* – *абстрактного «мислення грошима або товаром»* (префілософія, філософія) – як панівних у класовому суспільстві) на світ у цілому з подальшою

інверсією зі світу на суспільство, коли, крім іншого, обґрунтовується й виправдовується суспільний порядок, із яким автор такої метафізики себе схильний (несвідомо) ототожнити, ідентифікувати, у якому йому комфортно/дискомфортно, у якому він себе позитивно/негативно оцінює (тут взаємодія на підставі економічної необхідності, у підсумку завжди такої, що прокладає собі шлях). Філософське (відчужене й імперсональне) ставлення до ідентичності є особливістю економічної (антагоністичної) культури цивілізації (міського життя), де люди «мислять грошима», тобто ценою, вартістю або гідністю, маючи на увазі (уявляючи) їхню різну кількість у різних людей і народів.

Більше за те, усяка догматична метафізика тавтологічна у своєму партійному, тобто політико-ідеологічному, логіко-понятійному й світоглядному аспектах. Тут ідея завжди себе осоромлювала, як тільки відокремлювалася від «інтересу». І партійна «моральність» метафізики вказує на відому марність спроб наукового обґрунтування моралі (див. «принцип Юма»). Морально-естетичні ідеали метафізики виражаються імплікацією: якщо метафізик з *радістю* пише метафізику, то він не може не закінчити тим, із чого почав.

Критична філософська метафізика йде іншим шляхом. Так, уже Ф. Ніцше у своїй «Волі до влади» (1889) справедливо вважав, що «суб'єкт» не є чим-небудь *данним* (самодостатнім), але чимось *заданим*; концепт «субстанція» є епіфеноменом концепту «суб'єкт» – не навпаки; «суб'єкт» як цілісність, якій чужа всяка множинність, є фікцією; суб'єкт є множинністю. Ніцше питав: «Чи не має всяка філософія знайти кінець кінцем ті передумови, на яких спочиває рух *розуму* – нашу *віру* в "Я" як у субстанцію, як єдину реальність, на підставі якої ми взагалі приписуємо речам реальність?» Дійсно, «Я-ідентичність» визначається як тотальність самотлумачень минулого, теперішнього й майбутнього – переживання внутрішньої цілісності (тотожності) та безперервності (зв'язаності) у просторі й часі. Але «Я» є не вродженим, а соціальним феноменом. «Я» переживається тільки серед значущих «інших», тобто комунікація (демагогія – полеміка й софістика мов) з «іншими» допомагає утриманню, відтворенню почуття тотожності й безперервності (так, наприклад, щоб не говорили жінки, фліртуючи з чоловіками, усі вони хочуть стати успішними дружинами). «Я» бачить (уявляє, значить, і формує) себе таким, яким його бачать інші (наприклад, бідність уяви злиденного). «Я» та «Інший» невіддільні одне від одного. Але «Я» прагне до гегемонії.

Сутність людини *i* є спілкуванням, або спілкування *i* є сутністю людини (Марксова формула). Підсилювальна частка «*i*» вказує на той факт, що якщо цього постійного підтримання й відтворення спілкування немає, то немає й людини. У цьому соціальність людини. Якщо ж цього немає, то є просто тварина. Під людиною розуміється трансцендування свого натурального становища, тобто вихід людини за межі свого природного, емпіричного стану.

У будь-якій апеляції до трансцендентального «а ргіогі» в гносеологічній проблематиці (отже, у соціальній категоризації індивідів і груп) проглядається соціопроекція панівної системи відносин. Тоді питання про те, як концептуально конституюються дискурси соціальної категоризації, завжди пов'язане з широким соціокультурним і, перш за все, політекономічним контекстом.

Оскільки ідентичність як патерн, як тотальність, як цілісність, як безперервність і тотожність самій собі уявляється людиною (навіть «об'єктивність» – це одна з форм уявного), остільки поняття «ідентичність» не може бути, як вважають деякі, синонімом поняття «визначеність». Людина не річ (визначеність). Людина екзистенційно нерозв'язна («Де я був, коли мене не було; де я буду, коли мене не буде?»). Але людина починає відігравати роль речі, коли реїфікує власну ідентичність («Веди мене хоч до чорта, тільки до місця!»).

Уважаємо, що ідентичність як *конструкт* реїфікації відносин може бути осмислена з боку рефлексії метафізики міфічного світогляду, *концептуальна* ж іпостась ідентичності осмислюється з боку рефлексії метафізики філософського світогляду. Логічно почати з осмислення міфології як форми суспільної свідомості та світогляду (тут міфологія є сукупністю міфів; у строгому значенні слова міфологія є теорією міфу, а там, де є теорія міфу, самому міфу немовби й немає місця) як історично першого, у надрах якого визрівають релігія та філософія. Сама філософія конститує свій дискурс на критиці міфу й релігії. До філософського (префілософського) осмислення світу веде, крім інших чинників (відділення розумової праці від фізичної, поява інтелігенції, не пов'язаної з релігійним культом тощо), «перезріла» міфологія (так, наприклад, у Давній Греції: у Гомера («Еліада» й «Одіссея») у суперечках – боротьбі – на рівних правах беруть участь міфічні першопращури, герої, боги, люди, раби; у Гесіода («Теогонія») головним за чином виступає не Першопращур, не Бог, а безликий, імперсоніфікований ХАОС-як-архе – порожнеча як арена можливих подій). Велич перших натурфілософів (наприклад, Фалеса, Анаксімена, Анаксимандра, Анаксагора, Емпедокла, Геракліта) полягає не стільки у відповіді («архе» – як імперсоніфікований першопочаток: «вода», «повітря», «апейрон», «гомемерії», «стихії», «вогонь»), скільки *в самому питанні* (що є «архе»?; тоді ще більшою мірою геніального *вгадування*), що відкриває можливість підійти до єдиного пояснення головних властивостей світу – гомогенності й гетерогенності. Основним питанням філософії є питання про загальну, межеву засадупочаток (правда, у натурфілософів за таку засаду, як правило, береться хоча й імперсоніфіковане, однак чуттєве «дещо»), а всяке починання є запитуванням: якщо питання є початком, то питання про початок перетворюється на питання про питання. Значення посталої з цього приводу дискусії доводиться подальшим швидким і успішним розвитком теорій.

Відзначимо, що у філософії, на відміну від науки, немає «проблем» (проблема – діалектика обумовленого й безумовного: ситуація недостатності засобів для досягнення певної мети), а є «таємниця». Проблемою є, що можна вирішити кінцевим числом кроків. Таємниця ж є чимось, у чому можна *брати участь*, а не знати про це (наприклад, «совість»: ми *беремо співучасть* у ній, а не знаємо). Тому у філософії «не пізнають», а з'ясовують («виявляють»: винаходять) самі можливості (підстави) і знання, і пізнання – концепти, тобто акти (атоми) пізнання. Тому також і *філософська свобода* є внутрішньою необхідністю совісті, *необхідністю самого себе*. Таємниця є щось (безумовне), що в принципі хоча й може бути зрозуміле, але ми не можемо зрозуміти; таємниця є щось, про що відомо, але ми не можемо дістатися до того місця, звідки відомо (сократівське: «Я знаю тільки те, що нічого не знаю, а інші не

знають навіть цього!»). Тому філософи й говорять, що таємниця – не проблема, а *поновлюваний акт буття*, який таємничий у тому сенсі, що я в ньому беру участь.

Так, стародавня натурфілософська ідея – «єдиної глибокої реальності» («архе») має на увазі світ, що складається із «зовнішніх проявів» і *однієї* «фундаментальної реальності» – немовби з маски й особи, яка переходується («таємниця») за маскою. Але наука досі не знаходить ніякої *єдиної* «субстанції» («глибокої реальності»), яка була б основою всіх різних зовнішніх проявів, що реєструються різними класами інструментів. Так, *вода* Фалеса, *число* Піфагора, *атом* Демокріта, *ідея* Платона, *ентелехія* Аристотеля, *монада* Лейбніца, *вакуум* Ейнштейна й т. д. і т. п. – це уявна проблема «глибокої реальності», яку люди не можуть інструментально випробувати, про неї можна тільки «шуміти». «Глибока реальність» (як можливість) покликана *пояснювати* (підводити під закон) і *розуміти* (осмислювати) усі інші, інструментальні «реальності» (як дійсність). Люди створюють свої власні моделі (фразеології) реальності й «шумлять» про них. Функція «фразеологій» – орієнтація людини в її діяльності.

Підкреслимо, що світогляд – це сукупність переконань соціального суб'єкта щодо значущих для нього складових (структур) його світу. Значущі для соціального суб'єкта структури його світу становлять предметну сторону світогляду суб'єкта й називаються «картиною світу» («моделлю світу»), прийнятою суб'єктом, який не рефлексує, у якості самого об'єктивного світу. Звідси випливає: скільки типів світогляду ми виділяємо, про стільки картин світу й можемо говорити. Але світогляд не тотожний картині світу суб'єкта. Суб'єкти, які рефлексують, не ототожнюють картину світу із самим зовнішнім світом. Так, «копенгагенська інтерпретація» говорить про те, що наші рівняння не описують світ, вони описують лише наші ментальні процеси, які нам необхідні для того, щоб описати світ. І тут немає виходу в «позитивність "глибокої реальності"», а є фон-нейманівська катастрофа безкінечного регресу рефлексії «картин світу», «моделей реальності», «парадигм» тощо. Єдина «річ» (або процес), яка в точності дорівнює Всесвіту, – це сам Всесвіт. Але «як немає гербового, пишуть на простому». Критична онтологія (критична метафізика) – філософська рефлексія над картиною світу – має справу саме з картиною (моделлю) світу, а не самим світом (та й сам «світ» є концептом – автореферентним знаком). Мабуть, картина світу і є тією точкою стикування світу речей і світу ідей, яку шукали ще давні філософи, а онтологія, незалежно від того, на яких принципах вона будується – відбиття, конструктивізму й т. д., – є спробою пояснення цього стикування; у цьому сенсі онтологія єдина з гносеологією й становить теорію речей у взаємозв'язку з теорією їхнього пізнання [10]. Наведемо для прикладу: догматична онтологія «від-об'єкта» – філософське вчення про буття («субстанцію-об'єкт»); критична онтологія «від-суб'єкта» – філософське вчення про спів-буття («субстанцію-суб'єкт»).

У цьому зв'язку доречно зупинитися на важливому для нас русі «*опосередкування*» – існування або визначення речі (поняття) через її відношення до іншої речі (поняття). Так, термін «опосередкованість» характеризує не тільки світогляд, але й наукове знання, останнє в двох відносинах. По-перше, у сенсі багатоступінчастого, непрямого зв'язку суб'єкта й об'єкта (між ученим і предметом

дослідження стоїть ланцюг проміжних ланок – прилади, методи, методики, теоретичні засоби інтерпретації «фактів»). По-друге, у сенсі перевірки одних знань за допомогою інших. Уся історія пізнання – це спроба подолати опосередкованість, знайти елементи безпосередньої достовірності. Для методологічної філософії опосередкованість знання є головним предметом дослідження. Якщо визнати постпозитивістську максиму «теоретичної навантаженості факту», то виникає небезпека «замкненого кола»: теорія формує факти, а потім використовує їх для свого підтвердження. Насправді ж «факти й теорія взаємонавантажені». Це посилює сумнів в об'єктивності наукового знання. Респектабельності науці надає не сама по собі «опора на факти», а спроба прорвати виникле «коло». Так, наприклад, створення *техніки* (назвемо цей критерій науковості «технологічним») якоюсь мірою підтверджує наявність об'єктивного змісту наукового знання.

Філософія (префілософія) ідеологічно (сутність усякої *ідеології* полягає в помилково-абсолютному твердженні відносних величин, наприклад: «усе є число», «усе є ідея», «усе є лайно», «усе є благо», «усе є зло», «усе є мило») починається з критики міфології. Міфологія – чуттєво-образний, общинно-ритуальний світогляд, зумовлений історично слабкорозвиненим виробництвом – «*мислення продуктами або добром*» («добро» – це те, що ніколи не може бути проданим, наприклад, селянське господарство; у цьому розумінні показовими є, наприклад, Селянські війни, у яких «кров» виступала проти «грошей» [12]). Повторимо вищесказане: міф є соціопроекцією на світ у цілому відносин *особистої залежності* як панівних в общинному суспільстві. Міф (ритуал) є не теорією світу, а способом конструювання людини з природного, біологічного матеріалу. Міф відрізняється, наприклад, від філософії й науки тим, що світ міфу є таким світом, у якому немає незрозумілого, немає проблем, оскільки міфічна *персоніфікація* світу робить світ сумірним з людиною. У міфі спосіб мислення й спосіб буття тотожні: міф є нерозрізненням об'єктивного і суб'єктивного, предмета і знака, речі і слова, цілого і частини. Міф – результат нечіткого усвідомлення свого суб'єктного й суб'єктивного існування. У міфі поєднується неусвідомленість авторства з неусвідомленістю вигадки. Символізм міфу наводить його найважливішу рису – походження (породження) предмета видається за його сутність (так званий генетизм міфу), наприклад: «Я одесит, я з *Одеси*, здрасьте! Хочу відкрити вам маленький секрет. Так ви запитайте: "Чи маю я щастя?" І я відповім: "Щоб так – так ні". Але я не плачу, я ніколи не плачу, є в мене інші інтереси. І я жартую, я не можу інакше, та тому, що я *родом з Одеси*» (з куплетів Буби Касторського). Міфологія – первісна поезія: міф є висловленою в образах і метафорах багатотисячолітньою *колективною й безіменною* традицією осмислення світу. Основна функція міфу – забезпечення єдності й цілісності колективу, міф є духовним скріпленням соціуму. Міфи – це «машини» людської пам'яті про те, чого не було й немає, пам'яті в розумінні машини культури, що організує саму здатність людини пам'ятати (пам'ять людині не дається природою, а задається соціумом). У світі міфу свідомість людини організується таким чином, щоб людина *взагалі* пам'ятала – пам'ятала предків, знала б різницю між «сирим» і «вареним» (через поїдання вареного ми виникли). Міф – лібрето ритуалу. Міф панував і продовжує панувати в общинних соціумах. Наведемо деякі приклади *міфологем-конструктів*

(міфічних відображень): *пуповинне, профанне, сакральне, першопочаткове, кровноспоріднене, божественне, героїчне, породжувальне, згубне, доленосне, утопічне, хронічне, космічне, хаотичне, харизматичне, циклічне, катастрофічне, жертвенне, магічне, перевертницьке, тотемне, деміургічне.*

Нагадаємо, що, на відміну від міфології й релігії, де онтологічний (логічний) початок розглядався як *генетичний* (що породжує: Першопращур, Спорідненість) або *деміургічний* (що створює: Творець, Провидіння), у філософії (префілософії) він (початок) уперше став трактуватися як *мінливий, текучий* (що стає: Субстанція – матерія або дух, Закон). В епоху цивілізації на зміну Спорідненості (міфологія) і Провидіння (релігія) приходять філософське поняття про панівну у світі й суспільстві безлику, імперсональну необхідність або загальну Закономірність (Справедливість). Філософи заперечують Спорідненість і Провидіння як *загальний зв'язок* усіх «речей», але визнають фатум (рок) як власну *іманентну природну необхідність* будь-якої «речі», її природний закон. Так, наприклад, за Гераклітом, фатум (рок) – основний закон світу («Логос» – «необхідність») є законом перетворення на протилежність.

Треба зазначити, що, наприклад, в епоху раннього міфічного світогляду («перевертницької логіки») поняття субстанції ще не відокремилася. Через слабкорозвинену практику людина ще не знаходить цієї субстанції ні в чому навколишньому. Ні в якій речі вона (людина) не бачить нічого стійкого, твердо визначеного, незмінного. Кожна річ для такої свідомості може перетворюватися на будь-яку іншу річ і мати властивості й особливості будь-якої іншої речі. Але вже в більш розвиненій міфології та далі в релігії поступово починають з'являтися індивідуальні образи зі своїм субстанціальним змістом. Наприклад, духи стихій, речей, процесів змінюються пантеоном «богів» з головним богом на чолі й далі монотеїзмом з одним богом-творцем світу, тобто творцем «усього». Аналогічний моністичний підхід набув розвитку у вченнях перших стародавніх філософів, які пояснювали Світ («Усе») з єдиного субстанціального (тоді ще нерідко «субстратного») початку – *ἀρχή* (*архе*), якому був внутрішньо властивий рух. Відзначимо, «субстанція» філософів – «*архе*»-як-*principium* (імперсоніфіковане абстрактне ціле в мисленні як теоретична основа «Всього») – сходиться до «*архе*»-як-*initium* (персоніфіковане живе конкретне ціле в чуттєвості як *породжувальний* початок «Усього» – «Першопращур-тотем») міфічної людини. Підкреслимо, що здійснені в *методологічній* філософії дезооморфізація й дезантропоморфізація світу неминуче мали поставити питання про сутність (субстанцію) самої людини: «Що таке людина, як вона можлива?»

Конституювання світогляду – це завжди детективна історія з головною інтригою: «Хто винуватий?», де перекликаються метафізична цікавість і метафізичний страх, страх перед невідомістю (нез'ясовним і незрозумілим) – не утробний, тваринний страх відчуття небезпеки, але чисто ментальний жах, огидне почуття безпорадності перед лицем вічної непроникної таємниці. Одного разу люди, можливо, зрозуміють, що на персональному рівні і міф, і релігія, і мистецтво, і філософія – тільки форми лікування душі... Сучасний учений-фізик Стівен Вільям Гокінг вдало виразив іронічний взаємозв'язок метафізики й здорового сенсу: «Люди, які стверджують, що все визначене наперед і що ми не можемо нічого змінити, завжди дивляться по боках,

переходячи дорогу». Уявлення метафізиків *про суще, яке воно є «само по собі»*, починається зі здогаду, ніби всі речі визначаються єдиною логікою, тією логікою, яку прописував їм «Винуватий». Абстрактна модель здогаду – лабіринт: античний (меандр), маньєристичний (дерево), ризома (мережа). Сучасний простір здогаду – це простір ризоми як метапатерну історії, де рух – усе, мета – ніщо; світ, у якому ми живемо, вірогідно, збудований як ризома, хоча насправді не добудований до кінця [13].

В епоху історіографій детективно-ідентифікаційну сутність метафізичної здогадки вабить концепт *«історичність»* (трансцендентальна історія, що є, по суті, умоглядною конструкцією, наприклад, сучасна теорія «Великої історії» – «Великого вибуху», англ. Big Bang Theory). *Історія замінює філософію*. І така «історія» часто потрапляє з підручників у життя, а не з життя в підручники. Багато хто вважає, що є тільки *одна-єдина наука, наука історії*. Дійсно, нарратив – більш-менш зв'язна розповідь або історія – є методом дослідження й розслідування. Автор метафізичного нарративу – історик-метафізик – займається *створенням* історичного знання, він пояснює, тобто підводить під закон. Історик-метафізик аргументує, не виходячи з певних «поглядів», а *на їхню користь*. «Погляди» (метафори-субстанції), будучи загальними висловлюваннями, не виводяться безпосередньо з одиничних висловлювань спостереження, тобто «фактів», і становлять найціннішу частину метафізичного осмислення світу. Історичні «погляди» лише аналітично істинні, тобто істинні через прийняті передумови. Історичні теорії *винаходяться* й потім, подібно до сітки, закидаються в океан подій. Те, що потрапляє в «сіть», і буде фактом історичного знання. Іншими словами, підбір історичних фактів, їхнє оцінювання й сама історія будуть такими, яку *філософію історії* вибрав для себе історик («Теорії – це сітки: ловить той, хто розставляє»; «Кожний мудрий свого дурня знайде»). Так, історія, написана за християнськими засадами, певною мірою повинна бути *універсальною, провіденціальною, періодичною й апокаліпсичною* [7]. Віддання переваги вибору «історії» не завжди є очевидним для самого історика. Наші моральні й естетичні ідеали впливають на те, яким ми бачимо майбутнє. Зворотне також є правильним: наше знання про минуле визначає моральні цілі, яких ми прагнемо. Відповідь на запитання про істинність метафізичного нарративу саме й передбачає аналіз (критику й самокритику) істинності «поглядів», тобто спрощень та ідеалізацій, прийнятих про світ. Ці ідеалізації-субстанції (наприклад, «меандр», «дерево», «ризома») становлять кістяк світогляду історика-метафізика.

Так й *історико-філософська наука* дозволяє проводити експертизу у справі генези, становлення, зміни, розвитку філософії, де на підставі порівняльного аналізу філософських учень минулого й сьогодення історики філософії досліджують специфіку філософської форми пізнання, структуру філософського знання, історично перехідний характер дивергенції філософських учень, зміну місця філософії в системі наукових знань, розвиток предмета й методу філософії, перетворення філософії в науковий світогляд, взаємовідношення філософії й конкретних наук, природу філософської суперечки, ідеологічні функції філософії.

Ідеологічна природа «субстанціалізування висловлювань» науково усвідомлюється лише останнім часом, коли стає зрозумілим механізм

політекономічної аналогії: «субстанціалізування» можливе тільки там, де «добро» стає «товаром», «обмін» – «обігом», а на місце «мислення продуктами» приходять «мислення грошима», де гроші (золото – «філософський камінь») стають *замісником* усіх речей – «Гроші вирішують все»). Маркс у першому томі «Капіталу» (1867), аналізуючи гроші як обіг товарів, зазначає, що обіг стає колосальною суспільною ретортою, у яку все втягується, щоб вийти звідти у вигляді грошового кристала; цій алхімії не можуть протистояти навіть моці святих. Так, за капіталізму (товаризації універсуму) трансмутація загальна, *золото (гроші) – магістерій*. Алхімічна утопія мовби здійснюється.

Уже давньогрецький філософ Геракліт про щось таке здогадувався. Він осягає істинну політекономічну природу золота (грошей) і категорію його цінності правильніше за багатьох сучасних політекономів. Геракліт уважав символом *становлення* (чуттєво даної визначеності буття: *буття* зіставляється зі *становленням*, як *наука* зіставляється з *гадкою*) не тільки «вогонь» (*ἀρχή* – архе, або першооснову світу), але й «гроші». На думку Геракліта, «*усе*» обмінюється на «вогонь» і вогонь на все, подібно до того, як на золото – товари й на товари – золото [4]. Гераклітова субстанція – «вогонь» – це «метафізичні гроші». Дійсно, розмінна *монета* (але не предметні гроші) не тільки постійно переходить із рук у руки, але й має здатність виражати вартість (гідність, сутність або ідентичність) будь-якого товару (речі). Гроші – абстрактна вартість. Філософія виникає там і тоді, де й коли абстракції-субстанції (економічні насамперед) починають керувати людьми. Тому можна припустити зв'язок між філософією й економікою. Зауважимо, що *філософія відкривається (осмислюється) як торгівля* (у народів, що перебувають на певному етапі історичного розвитку, «говорити» теж саме, що «торгувати»).

Необхідно враховувати *об'єктивні* підстави виникнення тієї чи іншої філософії – соціально-економічні й ідейні передумови. Для «знаучнювання» (підведення під закон) нашої розмови про філософію ми редукуємо філософський рух (насамперед публічну філософію) до помірної форми соціологізму й економізму. У цій моделі історії розвиток суспільства в остаточному підсумку визначений розвитком *способу виробництва матеріальних благ*, його об'єктивними законами.

Особливість філософського світогляду полягає в тому, що в ньому вперше було вироблено поняття про універсальну зв'язку як безлику, абстрактну, панівну у світі й у самому суспільстві необхідність або закон. Тому про виникнення й існування філософського світогляду можна говорити тільки там і тоді, де й коли на зміну уявленням про «родинний зв'язок» або «божественний промисел, провидіння», характерні для міфологічного й релігійного світоглядів, приходять поняття про панівну у світі «безлику необхідність» або «загальну закономірність», яка проходить потім через усі філософські системи, набираючи в них різноманітні форми («Дхарма» – у давньоіндійській філософії, «Дао» – у давньокитайській філософії, «Логос» – у давньогрецькій філософії).

Наявні соціальні корені цієї тенденції: нова система економічного й соціально-політичного ладу взаємин людей усередині полісів (давніх міст-держав) стала регулюватися не звичаєм, не неписаними нормами й родовими привілеями, а правовими законами й майновим становищем. Ця заміна звичаю законом відбилася в

новому, філософському світогляді, що розглядає відносини між природними явищами не за аналогією з наочними кровноспорідненими стосунками в родовому колективі, а за «моделлю» абстрактних і безособових правових норм у полісі. Результатом секуляризації політичної думки в стародавніх полісах стала проекція громадянсько-правових відносин у формі філософської концепції Світового закону всюдисущої «Справедливості» (відплати, покарання) на природу, світ у цілому за аналогією судової процедури в полісі [3].

Підкреслимо, філософський абстрактно-логічний світогляд з'являється там і тоді, де й коли набувають принципового розвитку *речові* (абстрактні й відчужені) форми відносин між людьми. Звісно, важливе значення для виникнення філософії як способу мислити за межами патріархальних відносин *особистої* залежності, традиції та догми мали також бурхливий розвиток ремесел і міської системи ведення господарства (господарство міста оцінюється як «товар/гроші», господарство селища – як «добро/продукти»), станова диференціація класу рабовласників і гостра політична боротьба всередині нього, а також відокремлення розумової праці від фізичної. Філософія хоча й виникає як класова форма світогляду (як політика, мораль і право, що перекинуто до сфери сторонніх, абстрактних понять), однак її активними носіями, наприклад, у Давній Греції, були не всі, а лише найпрогресивніші й найдемократичніші прошарки рабовласницького суспільства, що виражали якоюсь мірою інтереси всього вільного населення (демосу) і були зацікавлені в розвитку товарно-грошових відносин.

Значення «сили грошей» (як універсального еквівалента комунікативної та виробничої діяльності, як «мислення грошима» й особливого «налаштування очей» культури) характеризує саме *культуру цивілізації*. Тут меркантильність всезагальна: «Якщо ти розумний – де твої гроші?» Але філософи більше віддають перевагу *метафізичним грошам (субстанціям/ідентичностям)*, ніж реальним, *чуттєвим грошам (монетам)*. Усім же іншим більше подобається «дзвінка монета», їхня прагматична максима: «Дурень думкою багатіє!»

На захист тези кореляції товарно-грошових відносин і філософії можна навести приклад Давніх Афін і Спарти: Афіни культивували *речові* відносини і, отже, дали світу багато великих філософів; Спарта культивувала відносини *особистої* залежності і, як наслідок, не могла похизуватися філософами. Ще приклад. Не випадково в часи загальної кризи античного суспільства і в період раннього феодалізму, коли знову стали панувати відносини *особистої* залежності, філософська свідомість вироджується в релігійно-міфологічну (тут діють не стільки філософи, скільки теологи, що філософствують). Повторне виникнення філософії було пов'язане з розвитком середньовічного міста, де знову переважали товарно-грошові, речові відносини. Дійсно, періоди злету філософської думки змінюються періодами філософського здичавіння.

Переважання економічного розвитку в кінцевому підсумку над усіма іншими сферами діяльності людей для нас незаперечне. Так, філософська теорія не створює життя людей, а лише висловлює його (ідеться про можливість соціального замовлення на діяльність філософа). Економіка нічого не створює заново у філософській теорії, але вона визначає вид змін і подальшого розвитку наявного

розумового матеріалу, але навіть і це вона виробляє здебільшого непрямым чином, між тим як найважливішу пряму дію на філософію мають політика, мораль і право. І як особлива сфера поділу праці, філософія кожної епохи розташовує як передумову певний розумовий матеріал, який переданий їй її попередниками і з якого вона виходить. Цим пояснюється, що країни, економічно відсталі, у філософії все ж можуть грати першу скрипку.

Філософія як соціальний рух може й має розглядатися перш за все як *цивілізаційне* (міське) явище, де вже перші *вільні* поліси (давньогрецькі особливо) постають як нове співтовариство «друзів-суперників» (громадян) – «агон», у всій двозначності цього терміна (коли будь-який давньогрецький громадянин на щонебудь претендував, він обов'язково зустрічав собі суперників, отже, кожному громадянину потрібно вміння судити про обґрунтування будь-яких претензій; ця обґрунтованість – Ідеї як філософські концепти). Дійсно, одні лише друзі-суперники здатні розвернути префілософський *план іманенції* – осмислення впорядкованості, необхідного, закономірного устрою (розумності) світу, виходячи з властивостей і рухів, що внутрішньо притаманні самому світові (діяльності). У цьому сенсі філософи завжди протистоять персонажам релігії, жерцям, у розумінні яких порядок (план), що засновується, завжди *трансцендентний* світу, устанавлюється ззовні активним Агентом (Долею, Кармою, Богом, – т. зв. великим деспотом) так, що споконвічно для людини немає місця випробуванням суперництва.

Відзначимо, що тільки в плані іманенції боротьба «друзів-суперників» (громадян) має сенс. Розтлумачимо цю думку. Екзистенційна максима філософського плану іманенції – *«усе суєта»*, релігійного плану трансценденції – *«ніщо не суєта»*. Для «правильної» філософії *світ є порожньою річчю* (байдужим до людини «становленням буття», «виникненням/зникненням»): ми рахуємося зі світом не більше, ніж він із нами. Філософському духу властивий хороший, *парадоксальний*, іронічний настрій: ми відповідаємо світу жартом на жарт, боротьбою на боротьбу; філософський пафос: «Самому ставати Богом!» (коли філософ говорить «Бог», то це *філософський Бог*, тобто певний «воляцюк» у філософії, а не релігійна проповідь). Для «правильної» релігії *світ наповнений фатальним сенсом*, тобто постає трагічним переходом до потойбічної відплати. Справжня релігійність унеможлиблює філософську «легковажність».

Іронія – парадоксальна здатність людини говорити одне, маючи на увазі (стверджуючи) інше. Слабкі натури не часто вдаються до іронії. Найвдаліше іронія проявляється в публічній філософії – міжособистісному діалозі (див. «Діалоги» Платона), що складається з швидких і несподіваних реплік, моментів красномовного мовчання, емоційних акцентів. Сократичний метод (діалог обличчям до обличчя зі співрозмовником) є єдиним прикладом в історії *високої* філософії, на зміну якому, уже за Платона (починаючи з періоду зрілості), прийшов монолог-монографія, написаний спеціальною «неживою» академічною мовою, яка за своєю природою не може бути іронічною. Гра, іронія, тілоцентризм – головні характеристики людського життя. Іронія – метамовна гра. Філософ – іронік, що знає міру власної ідентичності.

У простаків – рабів традиційної повсякденної ідентичності – тверді переконання щодо свого самовизначення, оскільки вони вважають, що в них його немає. Філософ –

лицар, який завжди на роздоріжжі доріг. Філософія – справа вільної людини (тут: свобода є усвідомленою внутрішньою необхідністю й дії відповідно до неї: ідеться про особистостей, для яких свобода стає необхідністю; узагалі-то людина завжди екзистенційно вільна, вибір завжди за людиною, інакше людини немає зовсім). Філософи споглядають політично орієнтовану боротьбу («війну») – суперечку, але самі безпосередньо не належать до сторін, що сперечаються (філософ є споглядачем чужої аналітичної праці). Війна – батько всіх; слід знати, що війна всезагальна і правда-боротьба, і що все відбувається через боротьбу і за необхідністю (Геракліт). Дійсно, боротьба-ворожнеча-війна є абсолютний закон чуттєвості: усе виникає/зникає через боротьбу-ворожнечу-війну. А на війні як на війні: війна – це шлях обману, постійної організації обманних випадів, поширення дезінформації, використання вивертів і хитрощів (Сунь Цзи). Справжня війна починається раптом. Практика «війни та миру» вчить, що буває з «людиною війни» за часів миру й що буває з «людиною миру» за часів війни. Зауважимо, що війна («холодна» і «гаряча») є міським явищем. У селах люди борються («ручне мислення») з природою, але не воюють з нею, тому що природу не обдуриш. У містах люди борються-воюють один з одним (війна є організована класова конкуренція за оволодіння контролем над ринком, тобто грошима, у тому числі й «метафізичними грошима»). Міський житель схильний саме до війни («абстрактне мислення») – обману («Без лоха жизнь плоха») і самообману («духовної зваби»): «Ах, обманути мене не важко!... Я сам обманюватися радий!» Філософи осмислюють суперечку (діяльність) – план іманенції. Сперечальники, рухомі образою, говорять лише самі про себе («бурление говн»: якщо неможна протестувати, то хоча б посперечатися; переважна більшість звичайних суперечок – це *суперечки-полеміки-софістики* не про істину, а про цінності (прескрипції – судження про належне), але коли в результаті *суперечки-дискусії-еклектики* відкривається істина (дескрипції – судження про суще), вона робиться надбанням обох сторін, що сперечалися, і «перемога» однієї з них має суто психологічний характер; відзначимо тут особливо, що в кінцевому рахунку не є ціннісно, нормативно нейтральними засади й усі інші закони теорій і навіть факти, що є їх підґрунтям). Це їх заспокоює, інших (*vis-à-vis*), можливо, присипляє й обдурює. Філософи вже ведуть суперечку-полеміку-софістику до кризи, *кризи ідентичності* (маргінальної самосвідомості – «кошмару проміжку» – неможливості «однозначної», стабільної самоідентифікації соціального суб'єкта). Так і великий давньогрецький філософ Сократ дійсно усував всяку суперечку-полеміку-софістику. Цивілізоване суспільство потребує босоногого Сократа – високого рівня інтелігента, Учителя, який не пов'язаний з релігійним культом, на прикладі життя якого усвідомлюється факт необхідного зв'язку зростання *свідомості* й *самосвідомості* з розвитком совісті. Совість залежить від знань й усього способу життя людини. Людина переживає *муки совісті*, що виникають, коли суб'єктивні бажання людини повстають проти об'єктивних поглядів її власного розуму.

Філософія починається зі створення *концептів* – теоретичних конструктів (концепт є актом *теоретичного* осмислення культури, культури як міри людського в людині; у деякому розумінні зразком будь-якого концепту, який несе в собі чисту *думку-гадку-емоцію, квінтесенцію епохи, душу культури* – внутрішнього, таємного,

потаємного, заповітного – можна вважати «Несказанное, синее, нежное...» (1924–1925 рр.) російського народного поета ХХ ст. С. Єсеніна; усе інше, крім «душі культури», – коментар). Філософія в продовженні своєї історії все більше нехтувала своїм завданням творити концепти, прагнучи сховатися в універсаліях. Визначення філософії як пізнання за допомогою чистих концептів можна вважати остаточним, а план іманенції має розглядатися як дещо префілософське. План іманенції, як Хаос Гесіода, не концепт, а образ Думки-Буття (ноумен), арена подій, простір подій, потенція концептів. Концепт недискурсивний, у нього немає референції, він автореферентний. Концепт є розумовим актом (атомом), «спів-буттям», певною автореферентною «етістю», цілісністю в межах плану іманенції – потенції Всецілості. Філософ – творець концептів (універсалії-категорії відкриваються, концепти винаходяться). Філософ бачить концепт ніби в «спалаху» інтуїції. Чого вартий філософ, якщо про нього можна сказати: він не створив жодного концепту, він не створив сам своїх концептів («Де немає нутра, там не допоможеш потом, ціною таких зусиль є мідний гріш»). Сучасні французькі філософи Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі різко ставлять питання про ідентичність філософа, стверджуючи, що зовсім не є філософами ті чиновники від філософії, які не оновлюють спосіб думки і взагалі не усвідомлюють такої проблеми, чия позичена думка перебуває в блаженному невіданні навіть про тяжкі труди тих людей, кого сама виставляє своїм взірцем [5]. І тут мало допомагають дипломи університетських професорів філософії (будь-яка настирна дура рано чи пізно отримує філософський диплом: кар'єризм властивий усій матерії, що мислить). Філософами народжуються, але філософії ще й вчать (Гегель). Філософія – не професія, а темперамент і спосіб життя (М. Мамардашвілі). Малювалося мені, я й малював (Піросмані). Так і про танцівниць можна сказати: «"Ця пляшет", а "ця ширяє"». Перше – наслідок «плебейського» зубріння. Друге – плід «аристократичного» катарсису. Потрібен кураж (відвага: «Помру, якщо не зроблю те-то і те-то, так-то і так-то...»). Кураж визначений обдарованістю: «Знай, цвіркуне, свій припічок». Український філософ ХVІІІ ст. Г. С. Сковорода (Учитель – «український Сократ») метафорично сформулював принцип «нерівної всім рівності», який трактує відносність і абсурдність будь-якої ідеї рівності в обдарованості: «Бог багатому подібний фонтану, наповнює різні судини по їх місткості. Ллються з різних трубок різні струмені в різні судини, навколо фонтану стоять. Менша посудина менш має, але в тому дорівнює більшій, що також є повною» [11]. Так, покликання «цих» – філософія та музика, а «тих» – схоластика та чистопописання.

Скажемо ще кілька слів про сам «концепт». Концепт є медіальний у смисловому розумінні перцептивно-когнітивний квант або «центр структури» («неясне уявлення», «асоційована ідея» або «сміслообраз»; так, наприклад, філософія й образотворче мистецтво по-різному висловлюють сміслообраз: перша – засобами внутрішньої форми, і акцент падає на першу частину слова, на «сенс», друге – засобами зовнішньої форми, і акцент падає на «образ»), що організує структуру й обмежує вільну гру структури дискурсу, дискурсу як порівняно стійкої форми спілкування, що історично склалася. Концепт є медіальною суб'єктно-об'єктною структурою, маргінальною формою між чуттєвим знанням і понятійним. Концепт не має суворої структури поняття й суворо невизначений – поняття «визначається», концепт же

«переживається». Концепт є смисловою зв'язкою, що задає контекст висловлюванню (концепти як умови зрозумілості «речей» дискурсу самі є малозрозумілими «речами»). Концептуальний простір був відкритий філософією в її пошуку граничних засад буття, мислення, самої філософії, людини (наприклад, технологічний концепт «колісність» (від «колесо») виражає весь простір наших можливостей простого технічного пересування, горизонт такого пересування). Концепти філософії є *теоретичними конструктами*: інтерес філософії завжди спрямований на умови розуміння знання. Концепти – умови буття, виражені в словах, людини як людини, тобто людини як суб'єкта історії й культури, – створюють простір існування для потрібних нам предметів, коли ми можемо почати про них контрольовану раціональну розмову, що піддається доведенню і спростуванню.

Суб'єктна форма філософських висловлювань (дослідження) схожа з наукою, однак об'єктивний зміст філософських висловлювань завжди світоглядний (так, наука когерентна, а філософія – ні; сучасні уявлення формують образ філософії як мистецтва, що винаходить *концепти-метафори-евристики*, а образ науки – як діяльність, де концепти стають поняттями; у цьому є резон, тому що головною процедурою науки є *відкриття*, а математики й філософії – *винахід*). Дійсно, філософія, як індивідуальна творчість, мабуть, є мистецтвом (*план композиції*; тут: *plan* – простір, вмістилище *перцептів* і *афектів*) побудови метафізичного концептуально-теоретичного цілого з понять. Філософія – це мистецтво впадати в задумливість (як це робив часто Сократ). Філософія може бути названа «поезією понять» (побудовою метафоричного цілого з понять): гальванізує якась метафізична *idée fixe*; метафізичний дар свого роду «*mania poetica*», «божевілля», «голос Бога». Філософ *інтуїтивно* споглядає ідеї (концепти), суть смислообрази. Філософське споглядання суть *угадуюче розуміння* (зрозуміти, значить розвинути з самого себе те, що сказав Інший; філософ говорить про відоме, проте прояснюючи, концептуалізуючи останнє по-новому). Філософ споглядає уявою (так само як і художник, але й не так же). Філософ увесь зосереджується на своєму уявному світі, тобто *зосереджується на роботі своєї уяви (на її схематиці)*. Тут і постає розбіжність між *зовнішнім* (художника) і *внутрішнім* (філософа) спогляданням образу. Прикладів роботи внутрішнього споглядання – *метафізичної інтелігібельної інтуїції* (інспірації: натхнення, геніального вгадування) – геніїв достатньо, але потрібно розуміти, що геніальність складається з 99% транспірації (потіння) і лише 1% інспірації (натхнення). Тут ми вкажемо лише два приклади. Так, відомо, що Сократу в складні моменти суперечки поради подавав його внутрішній голос – «даймоніон» (геній). Сократ говорить у «*Феаге*» (детальніше див. працю Платона «*Діалоги*», 90-50-і рр. IV століття до н. е.): «Завдяки божественній долі з раннього дитинства мене супроводжує якийсь геній – це голос, який, коли він мені чується, завжди, що б я не збирався робити, указує мені відступитися, але ніколи ні до чого мене не спонукає. І якщо, коли хто-небудь з моїх друзів радиться зі мною, мені чується цей голос, він точно таким же чином попереджає мене й не дозволяє діяти». Ще приклад. Індійський математик XX ст. С. А. Рамануджан любив говорити, що формули йому вселяє уві сні богиня Намаккаль, і він дійсно часто, устаючи вранці з ліжка, тут же записував готові формули (детальніше див. працю В. І. Левіна «*Рамануджан – математичний геній*»).

Індії», 1968). Метафізична інтелігібельна інтуїція й математика, і філософа є індивідуальною. У цьому контексті іронічне судження «Філософія (математика) – це те, чим займаються філософи (математики)» не стільки вже тавтологічне й недалеке від істинної специфіки праці філософів (математиків). Але самі математика і філософія соціально-історично зумовлені, є суспільним замовленням на діяльність і математика, і філософа.

Відзначимо, що суспільство не монолітне в культурно-ідентифікаційному відношенні, у цьому запорука його самодіяльності, самоорганізації, саморозвитку й самодостатності. Сформулювати класифікацію соціальної категоризації («хто є хто») – спонукати до критики/самокритики. Ідеться про якийсь рубіж культурного розвитку (культури як міри людського в людині). Є, є такий культурний рубіж. Проходить у кожному народі. Ділить нас усіх... Ділить, наприклад, на *хамів* (духовних плебеїв) та *інтелігентів* (духовну аристократію) [6]. Контекст співвідношення *філософського, владного й профанного* дискурсів висуває на передній план *концептуальний персонаж Ідіота-філософа (високого рівня інтелігента)*. Важливо, що ідіот-простак (від гр. ἰδιώτης (idiotes) – невіглас, неук; букв. окрема людина, простолюдин, тобто *поганий громадянин* (підданий), що не бере активній участі в суспільному житті) має велику перевагу перед людиною освіченою: він завжди задоволений собою; ідіоти – не божевільні, божевільні перебувають «дурдомах», а ідіоти ходять по вулицях натовпами; щоправда, можна розігравати з себе ідіота, але це вже буде інша історія. Тут «ідіот» не лайливе слово, не патологія, а соціальна функція відтворення й організації первинних соціальних зв'язків, функція «скріпа суспільства»: міфу, ритуалу, традиції (традиція – не тільки поклоніння попелу, але й передавання вогню). До речі, на гадку деяких, соціальна функція, наприклад, «інтелектуалів» – співпраця з будь-якою владою, схильність до *докси*, компроміс хоч з Богом, хоч з Дияволом: «вони» завжди на боці того, хто переміг, адже «переможців не судять»; інтелектуали – «голубые воришки» – сором'язливо цинічні. Однак ідіоти – ті, перед якими марно й небезпечно «розкидати бісер». У сучасній українській політичній лексиці для ідіота навіть придуманий регіональний неологізм – «ватник», «вишиватник» [9]. Але ідіоти бувають різні: від хитродурного до хитромудрого, так само як і від профанного до сакрального величезна дистанція. Так, «ідіоти» (простаки, піддані, «ватники», «вишиватники») є тими, які говорять (мислять) так, як «уже не говорять (уже не мислять)», «громадяни» (освічені) говорять (мислять) «кон'юнктурно» – як прийнято на цей момент, «Ідіоти» (філософи) є тими, які говорять (мислять) так, як «ще не говорять (ще не мислять)». Особливість ідіота й Ідіота в тому, що громадяни *не розуміють* ні тих, ні інших. Для Ідіота з великої букви – філософа – «у тому, що відомо, користі немає, одне невідоме потрібно». Філософи розробляють нові засади говоріння (мислення). Філософи апелюють до актуального – прийдешній людині й суспільству (розумові твори вищого роду здебільшого отримують визнання тільки перед судом нащадків: «Велике бачиться на відстані», «Сова Мінерви вилітає в сутінки»). Усупереч очікуванням профанів, філософ мислить *складно*, тобто самоіронічно й діалектично (діалектика є універсальною гнучкістю понять (речей), гнучкістю, що сягає тотожності протилежностей; діалектика далека від схематизму (догматизму), на *всьому* вона бачить печатку неминучого падіння; метод діалектики є

конкретним аналізом (критикою/самокритикою) конкретної ситуації, наприклад, «зброя критики не може замінити критику зброєю»). Сміятися над філософією – значить істинно філософствувати (Б. Паскаль). Простаки *vulgaris* повсякденні (нерефлексивні), громадяни кон'юнктурні (рефлексивні), філософи актуальні (саморефлексивні). Філософи, жертвуючи сьогоденням, присвячують себе майбутньому, «залишають мертвим ховати своїх мерців». Нерозбірливість у цьому питанні демонструють цілі армії сучасних інтелектуалів, які філософствують (а то й просто людей, які промишляють *філофосією* – чимось плутаним і безглуздим під видом філософії), які, повсюдно кажучи «актуальність», мають на увазі «повсякденність» або «кон'юнктурність» («Розруха не в клозетах, а в головах»).

Наведемо приклад співвідношення масштабів світогляду ідіота та Ідіота («Хто для історії більш цінний?..»). Так, є люди, які стверджують, що Маркс надав неоціненні послуги *людству*. Але є й інші, які вважають, що краще б він надав неоціненні послуги своїй *сім'ї* (сім'я Маркса злидарювала). Відомо, що для камердинера немає героя; не тому, що останній – не герой, а тому, що перший – камердинер. Люди-ідіоти (простаки – носії світогляду *vulgaris* повсякденності як панівного для них – не здатні мислити глобальними категоріями) не в змозі оцінити суспільне значення й самопожертву героя (очевидно, що в культурній відсталості ідіота є свої переваги). Нерефлексивність ідіота виражається ще й у тому, що, наприклад, у сучасному русі українського парламентаризму й загального виборчого права «бідні голосують за багатих або не голосують взагалі» (і це в умовах усупільнення праці *масової культури*, де культурна творчість стає *справою народу*, а не тільки окремих, видатних індивідів, талантів, геніїв); ідіотам невідома діалектика потреб та інтересів («алгебра революції»), і тут простота ідіота гірша за крадіжку. Правда й те, що кілька людських альфа-самців (ділків) завжди бачать свою вигоду ясніше, ніж більшість – свій колективний інтерес.

Спочатку була справа. Праця (справа) – процес зміни природи дією суспільної людини – і є «суб'єктом», якому належить «мислення» в якості «предиката» (докладніше див. працю Е. Ільєнкова «Діалектична логіка», 1974). Дійсно, так званий мислитель лише виражає результати «загальної праці» *міркуванням єдності в різноманітті протилежностей* (поняття, судження, умовиводи, теорії тощо). Мислителі ясно озвучують те, про що інші «мукають». Актуально мислять деякі (предикат мислителя – «мислити»), інші лише «відчувають», наслідують (закон природи: пустоцвіт, у тому числі й теоретичний пустоцвіт, кількісно домінує над плодоносним: «На всякого мудреця досить "простоти"»). У мисленні людина свідомо, цілеспрямовано й систематично приводить свої уявлення до згоди з дійсністю; пізнані, усвідомлені закони розвитку природи, суспільства й мислення, стають законами розуму, логічними законами. Але думка не меншою мірою потребує хореографії, ніж логіки. Завдання філософа полягає не тільки в тому, щоб мислити самому, а й у тому, щоб створювати можливість мислити іншим.

Як було сказано вище, філософія є соціопроекцією на світ у цілому відносин *імперсональної, речової залежності* як панівних у класовому суспільстві, тому вона є *абстрактно-концептуальним «мисленням грошима або товаром»* (філософія виникає в способі виробництва, де «обмін» замінюється «обігом»; «субстанція – субстрат»

перших натурфілософів – «золото» є замінником усіх речей; метод натурфілософів – аналогія). У класичному філософському світогляді головне світоглядне питання формулюється як *пізнавальне* – «відношення суб'єкта/мислення до об'єкта/буття» – і його розв'язання передує філософським висловлюванням. Філософія є критикою міфу (у міфі спосіб мислення й спосіб буття тотожні), критикою думки-гадки в її тотожності з буттям, усвідомленням проблемності тотожності мислення й буття, високою культурою сумніву в наявній логіці висловлювань, у її загальності. У філософії предмет і метод збігаються й називаються одним словом – *рефлексія* (*саморефлексія*) – як форма теоретичної діяльності суспільно розвиненої людини, що скерована на усвідомлення (пояснення й розуміння) власних розумових дій, тому можна сказати, що *предметом філософії є філософія* (*рефлексія рефлексії, «критика критичної критики»*). Методом філософії є сама філософія. Покладається, що є три методи філософії: *метафізичний* – для філософів-догматиків, що абсолютизують стійкість речей; *релятивістський* – для філософів-скептиків, що абсолютизують мінливість речей; *діалектичний* – для філософів-діалектиків, пізнавальників суперечливості частин самороздвоєного єдиного. Критична філософія й діалектика – синоніми: «Для діалектичної філософії нема нічого раз назавжди встановленого, безумовного, святого; на всьому і в усьому бачить вона печать неминучого падіння, і ніщо не може встояти перед нею, крім безперервного процесу виникнення і знищення, безконечного сходження від нижчого до вищого; вона сама є лише простим відображенням цього процесу в мислячому мозку».

Із давнини відомо, що всі речі (і людина також) перебувають в *абсолютному русі світового становлення-метаморфози* (спокій відносний, рух абсолютний; *свастика* – «вогненна мітла» – найдавніший символ становлення; «...і вічний бій, спокій нам тільки сниться»). Єдність (тотожність) взаємовиключних протилежностей (наприклад, старого і нового) відносна. Боротьба будь-яких взаємовиключних протилежностей абсолютна, як абсолютний розвиток, рух. Ось діалектика і є теорією розвитку, розвитку як єдності і боротьби взаємовиключних протилежностей («мажор» стає «мінором», і навпаки), зникнення старого і виникнення нового. Філософська трансцендентальна рефлексія («опосередкування безпосередності») у кінцевому підсумку є усвідомленням практики, предметно-знаряддевого світу культури, але не безпосередньо, а опосередковано від політики, моралі, права й науки. Філософія є самостійним *індивідуальним* актом мислення, що має *власне ім'я*, тому справою філософії є *суб'єктність* і *суб'єктивність* (запитання: «Хто Я?»; то «Я» як самодостатнє, то «Я» як результат взаємодії з «Іншим»), отже, *учинок/схилення* (трансцендування, метафізичність – здатність особистості виходити за межі наявної ситуації). Історичні перипетії філософії – «класика» (XVIII – XIX ст.): «Що розумно, те дійсно; і що дійсно, то розумно» (Г. Гегель); «некласика» (XIX – XX ст.): «Філософи лише різним чином *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб *змінити* його» (К. Маркс); «постнекласика» (XX – XXI ст.): «Ситуація постмодерну – недовіра до метанаративів» (Ж.-Ф. Ліотар), – тільки підтвердили цю справу. *Філософ і дотепер є упорядником криз ідентичності тих соціальних суб'єктів, з якими він себе на цей момент схильний ототожнювати*. У цьому полягає підривна діяльність філософії, діяльність з розхитування, підриву устоїв (догм). У кінцевому підсумку, те,

про що йдеться під буттям у філософії, є *спів-буттям*, тобто особистісним буттям, що не має ніяких засад, окрім самого себе (справжня іманенція), адже філософствувати – значить конструювати себе як особистість (дереїфікуючи радикальність рухів соціологізму, економізму, гештальтизму, волюнтаризму, інсайтизму, онтологізму, гносеологізму, концептуалізму, історизму, аналогізму, феноменалізму, есенціалізму, екзистенціалізму, нативізму і т. п. «ізмів»).

Пізнання ніколи не з'ясовне тільки з об'єкта, воно здійснюється через власне виконання, власний твір суб'єкта, що привласнює собі об'єкт і який вважає його предметом свідомості. Ми рефлексуємо над умовами можливості виконання власних актів (дій пізнання, воління, учинків і т. ін.) як таких, але нам, мабуть, ніколи рефлексивно адекватно не збагнути власне існування. Однак праця філософа все ж спрямована на метафізичні питання буття: *методологічного* буття як «суцього», його сутності й сутнісні закони (наприклад, нормування наших міркувань) і *екзистенціального* буття як «буття», завдяки якому «є» суще (наприклад, питання: «Чому є щось, а не ніщо і чому є багато чого, а не одне?»). Відзначимо, що наше *екзистенціальне* мислення, мабуть, безнадійно антропоцентричне (антропоморфізми виявляються й у філософії: «чому?», «навіщо?» «з якою метою?»). Філософ зайнятий формулюванням і дозволом не питань побуту, а питань буття (питань про *есенції* й *екзистенції*). Назвемо головні філософські аспекти (питання) буття:

– методологічний: «Як можливе буття?»;

– екзистенціальний: «Бути чи не бути?» («Ким бути, з ким бути, яким бути, і чи бути взагалі?»).

Методологічний бік філософії («Як можлива людина?») начебто вирішився конвенцією: «Людина можлива як ансамбль усіх суспільних відносин» (Маркс). Однак у межах методологічної філософії «людина зникає», тобто зникає процес її індивідуального буття, динаміка самозмінення, самореалізації, саморозвитку. Екзистенціальний же бік філософії залишається невирішеним. Екзистенціальний вимір філософії – «свобода»: трансцендування, незавершеність як можливість самоздійснення людини, людини-як-самомети – не побажає вийти у відставку. Так повсякденне буття людей «тут-буття» (Dasein: «тут і тепер», присутність) далеке від усіх *класичних* філософських теоретизувань і протікає у відчуженні, загубленості, занедбаності.

Збіг «чистого» й «практичного» розуму створює колізію технологічного (методологічного) і екзистенційного (філософського) руху духу – діалектику «фізиків» і «ліриків». Справою філософії, як ми вже показали, є суб'єктність і суб'єктивність, справою методології – виявлення й оптимізація умов суб'єктності й суб'єктивності. Але вже необхідною умовою найактуальнішого філософствування є технологічна робота людини над собою, що налаштована на «інжиніринг людської душі»: самопроекування, самовизначення. Філософія – це мистецтво й техніка особистісного самостворення: самоспоглядання, саморефлексії, самокомунікації.

Наведемо деякі приклади *філософем-концептів* (філософських відображень):

– як особистісно-сміслові «метафори-евристики»: *апейрон* Анаксимандра, *сферос* Парменіда, *число* Піфагора, *атом* Демокріта, *ідея* Платона, *ентілехія* Арістотеля, *архетип* Бл. Августина, *абсолют* Кузанського, *cogito* Декарта, *монада*

Лейбніца, *апріорі* Канта, *Я і не-Я* Фіхте, *абсолютна ідея* Гегеля, *практика* Маркса, *вибір* К'єркегора, *тривалість* Бергсона, *серце* Юркевича, *соборність* Соловйова, *воля* Ніцше, *хронотоп* Ухтомського, *квалія* Льюїса, *epoché* Гуссерля, *Dasein* Гайдеггера, *гра* Гейзинги, *абсурд* Камю, *синхронія* Юнга, *деконструкція* Дерріда, *епістема* Фуко;

– як теоретико-технологічні «універсалії-категорії»: *суб'єктність, об'єктність, істинність, буттєвість, реальність, дійсність, стійкість, мінливість, дискретність, безперервність, абсолютність, відносність, необхідність, випадковість, субстанціальність, зрозумілість, пояснюваність, споглядальність, рефлексивність, комунікативність, історичність, системність, ідентичність, концептуальність, просторовість, темпоральність, тілесність, мірність, визначеність, послідовність, несуперечливість, обґрунтованість.*

Як й інші форми суспільної свідомості, філософія є соціокультурною діяльністю, а не тільки «чистим знанням». Філософія як форма суспільної свідомості та «поезія понять» є політично орієнтованою боротьбою (використовується як ідеологічний засіб для захисту індивідуальних і групових інтересів). Це було й раніше. Зараз незрівнянно більше. Для емансипації особистості від реїфікувальної дії дискурсу наявної ідентичності уявляється необхідним широке культивування *критичної теорії суспільства*, що слугує підставою для розвитку різних форм філософськи навантаженого соціального критицизму, де вичерпання ідеї групи й суспільства як «квазісуб'єктів» фіксує новий етап секуляризації – духовну емансипацію. Правильний метод духовної емансипації особистості й суспільства полягає в *знародненні* теорії.

Про рух емансипації потрібно сказати максимально широко. Дійсне незворотне знароднення, усупільнення (комунізація) усієї сукупності суспільних відносин – становлення суспільної власності, не общинної (землі), не приватної (капіталу), а саме суспільної власності (науки) – здійснюється за допомогою усупільнення праці. Так, сучасна революційна практика екстраординарна в тому розумінні, що налаштована не проти власності приватної монополії (не проти «Я»), а проти монополії приватної власності (проти абсолютизації «Я»), тобто ця революція не тільки політична, але й культурна, налаштована на укорінення *суспільної* власності як альтернативи *общинної* й *приватної* власності.

Філософія (публічна й академічна), утягуючись у вир соціальних перетворень, «знароднюється» (стає мирською, «журналістською», стає зброєю дії – зброєю масованої критики соціального status quo: «Теорія стає матеріальною силою, як тільки оволодіває масами»). Історично закономірне знароднення філософії стає, у кінцевому підсумку, її самозапереченням. Покликання філософа залишається, професія ж з часом може зникнути. Утілення в життя гуманістичних ідеалів свободи, рівності й братерства, породжених розвитком філософії, закономірно перетворює філософію на критику соціальних порядків. Популяризуючись, утілюючись у соціальну практику, філософія асимптотично самоспрощується, перетворюючись у *загальну науку про людину* та її способи категоризації соціального простору. Цей рух збігається вже не з суверенітетом суспільства, а з суверенітетом особистості як масовим явищем, коли особистість демонструє себе суб'єктом власних суспільних відносин: «Поглядом колишнього матеріалізму є *"громадянське"* суспільство, поглядом нового матеріалізму є *людське* суспільство, або людство, що усупільнилося». Філософу

здавна приписувалося подвійне громадянство: емпіричне (географічна країна) і метафізичне (країна всього людського буття – людство). Людство – ідеальна держава Сократа – Платона – Маркса – царство совісті або царство «метафізичних грошей». Так метафора «філософський камінь» призводить до розуміння матеріальної єдності світу й духовної єдності людей.

Підсумуємо. Для критичної філософії, якщо концепту – «бога» філософів («космосу», «хаосу», «архе», «атому», «сферосу», «монади», «практики», «дискурсу», «епохé» й т. д., і т. п.) – немає в людині, то його немає ніде. «Винуватий» начебто знайдений... Це надіндивідуальний «Суб'єкт» (квазісуб'єкт) артефактної «другої природи» – культури. Тут доречна притча про «бога» й людину, що грають у хованки: «бог» ховався у різні речі, людина його знаходила; «бог» сховався в людину, людина (нерефлексивна) досі шукає «бога» (хоча ніщо не заважає, за відповіді на питання про «бога» як зовнішньої сили або щось усередині нас, відповісти: «І те, і інше»). Концепт (ідея, принцип, задум) містить у собі свідомість мети й проекції подальшого пізнання й практичного перетворення світу. Концепт *спрямовує* людину на конструктивну смислову діяльність. Наприклад, історії концептів «флогістону», «теплороду», «ефіру», «вакууму», «*perpetuum mobile*» можна назвати чудовими історіями нав'язливих ідей – автореферентних «речей», – що так і не були практично реалізовані. Але «ідея» – утопія – це форма пізнання, що здатна підштовхнути людину до проектування майбутнього. Але прогресивна справа утопії полягає в мірі утопічності. А це не справа думки, а справа історії.

Література:

1. *Арцишевский Р. А.* Мироззрение: сущность, специфика, развитие / Р. А. Арцишевский. – Львов : Вища школа, 1986. – 196 с.
2. *Вартофский М.* Эвристическая роль метафизики в науке / М. Варторфский // Структура и развитие науки (Из Бостонских исследований по философии науки). – М. : Прогресс, 1978. – 485 с.
3. *Вернан Ж.-П.* Происхождение древнегреческой мысли / Ж.-П. Вернан ; пер. с фр. ; общ. ред. Ф. Х. Кессиди, А. П. Юшкевича ; послесл. Ф. К. Кессиди. – М. : Прогресс, 1988. – 224 с.
4. *Гераклит.* Фрагменты : / Гераклит ; пер. и ред. А. О. Маковельского // Режим доступа : http://geraklit.moy.su/_ld/0/2_Geraklit-Fragme.pdf
5. *Делёз Ж., Гваттари Ф.* Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари : пер. с фр. и послесл. С. Зенина. – М. : Академический Проект, 2009. – 261 с.
6. *Забужко О. С.* Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. С. Забужко. – К. : «Факт», 2007. – 640 с.
7. *Коллингвуд Р. Дж.* Идея истории. Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд. – М. : Наука, 1980. – 486 с.
8. *Корет Э.* Основы метафизики / Э. Корет ; пер. с нем. – К.: Тандем, 1998. – 248 с.
9. Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) : енциклопедичний словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. – 489 с.
10. *Рахматуллин Р. Ю., Хамзина Д. З.* Соотношение понятий «мироззрение», «картина мира», «онтология» / Р. Ю. Рахматуллин, Д. З. Хамзина // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 1 (27) : в 2-х ч. – Ч. II. – С. 156–159.

---

11. Сковорода Г. С. Розмова, що називається Алфавіт, або Буквар світу / Г. С. Сковорода // Повна академічна збірка творів / за редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків – Едмонтон – Торонто : Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.

12. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер; пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. – Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. – М. : Мысль, 1998. – 606 с.

13. Эко У. Заметки на полях «Имени розы» / У. Эко. – СПб. : «Симпозиум», 2007. – 92 с.

Надійшла до редакції 04.03.2016. Розглянута на редколегії 17.03.2016

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Харківського національного університету будівництва та архітектури Проценко О.П.

Доктор філософських наук, професор, декан гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Копилов В.О.